

'פתח פיך לאלם' – דייני צדק או 'עורכי דיינים'?

מבוא

מטרתי ברשימה זו אינה בירור הלכתי בנושא ספציפי בסוגיה זו של 'פתח פיך לאלם'. הרבה נכתב בסוגיה זו,² ועוד ייכתב. מטרתי היא לשנות את ההלכה הבסיסית, הן כדי לחדד את הפן המעשי שלה בדיוני בתי הדין לממונות, והן כדי לקבוע את הגדרתה ואת גבולותיה. זאת במיוחד לאור העובדה שמגיעים לבתי הדין לממונות עורכי דין שאמונים על שיטת המשפט הישראלית, לפיה השופטים אינם מעורבים ואף אסור להם להיות מעורבים בצורה אקטיבית בחקירות בעלי הדין והעדים ובהעלאת נושאים לדיון. לשיטת משפט זו גם אין להרחיב חזית בעת הדיון ובירור הסכסוך. לפיכך נעמוד על הגדרת הדיינים שדנים על פי דין תורה כדייני צדק, שעליהם להוציא צדק לאור עולם, ולכאורה גם בצורה אקטיבית. האומנם? ואם כן, כיצד?

דייני ישראל לפי תורת ישראל נצטוו לשפוט בצדק, שנאמר (ויקרא יט טו): 'בצדק תשפוט עמיתך'. וכתב הרמב"ם (ספר המצוות עשה קעז): 'שנצטוו הדיינים להשוות בין בעלי הדין... שלא יהא אחד מדבר כל צרכו, ואחד אומר לו קצר'. וכתב בהלכה (הל' סנהדרין פכ"א ה"א):

מצוות עשה לשפוט בצדק, שאמר בצדק תשפוט עמיתך. איזה הוא צדק המשפט, זו השוויית שני בעלי דינין בכל דבר.

אולם יש חריג לעיקרון המחייב להשוות בין בעלי הדין, והוא הדין המחייב את הדיין לסייע לבעל דין חלש שאינו מבטא היטב את עמדתו. זאת על בסיס דברי המקרא, 'פתח פיך לאלם'.³ הלכה זו אומרת דרשני, כי היא עושה את הדיין לכאורה אקטיבי, כדי להגיע לחקר האמת, ואולי גם להרחבת חזית. לכן נעיין בנוסח ההלכה ונדקדק בה היטב.

א. כיצד דנים בצדק

הרמב"ם (הל' סנהדרין פכ"א ה"ה-ה"א) כתב, וזו לשונו:

1. תורף הדברים נמסרו בהרצאה בוועידה השנתית השנייה של איגוד בתי הדין מיום 5.8.19.
2. עיין פרופ' א' שוחטמן, סדר הדין בבית הדין הרבני, כרך ב, עמ' 1024 ואילך, וכן מאמרים בסוגיית 'פתח פיך לאלם', איגוד בתי הדין לממונות, קובץ כ, אב תשע"ט, הוצאת מכון פסקים.
3. רמב"ם, הל' סנהדרין פכ"א ה"ה-ה"א; שו"ע, חו"מ סי' יז סעי' ה-ט.

מנין לדיין שלא יעשה מליץ לדבריו [של בעל דין], שנאמר מדבר שקר תרחק אלא יאמר, מה שנראה לו וישתוק, ולא ילמד אחד מבעלי דין טענה כלל. אפילו הביא בעל דין עד אחד, לא יאמר לו, אין מקבלין עד אחד. אלא יאמר לנטען, הרי זה העיד עליך, ולואי שיודה ויאמר אמת העיד, עד שיטעון הוא [הבעל דין השני שכנגדו העיד העד האחד] ויאמר עד אחד הוא, ואינו נאמן עלי, וכן כל כיוצא בזה. ראה הדיין זכות לאחד מהן, ובעל דין מבקש לאמרה, ואינו יודע לחבר הדברים, או שראה אותו מצטער להציל עצמו בטענת אמת, ומפני החמה והכעס נסתלקה ממנו או נשתבש מפני הסכלות, הרי זה מותר לסעדו מעט הרבה, ולהבינו תחילת הדבר, משום פתח פיך לאלם וצריך להתיישב בדבר זה הרבה. שלא יהיה כעורכי הדיינים.

והעתיק דבריו מרן ב'שלחן ערוך'⁴. מדברי רבנו למדנו כמה עקרונות מנחים להתנהלות הדיין בצדק.

1. שלא יהיו הדיינים כעורכי הדיינים

נתאי הארבלי כתב אזהרה לדיין (אבות פ"א מ"ח):

אל תעש עצמך כעורכי הדיינים. וכשיהיו בעלי הדין עומדין לפניך יהיו בעיניך כרשעים, וכשנפטרים מלפניך יהיו בעיניך כזכאים שקבלו עליהן את הדין, ופירש הרמב"ם, בפירושו למשנה שם:

עורכי הדיינים הם אנשים הלומדים לטעון כדי שיהיו מורשים לבני אדם בריביהם, והם ממציאים שאלות. אם יאמר הדיין כך, תשובתו כך. ואם יטעון היריב כך, התשובה כך. וכאלו הם [המורשים או בעלי הדין המודרכים ע"י המורשים] עורכים את הדיינים, ובעלי הדין לפניהם, ולפיכך נקראו עורכי הדיינים כאלו ערכו את הדיינים לפניהם. והזהיר [את הדיינים] מלהתדמות להם [לעורכי הדיינים]. כלומר שלא ילמד לאחד מבעלי הדין טענה שתועיל לו, ויאמר לו אמור כך וכך, או כפור באופן כך וכך. ואפילו ידע [הדיין] שהוא [הבעל דין] עשוק, ושבעל דינו טוען עליו בשקר, כפי שנדמה לו [דיין], אסור לו שילמדנו טענה שתפלוטהו כלל.

הנה כי כן, אפילו נדמה לו לדיין שבעל הדין האחד עשוק ובעל הדין האחר שקרן, אסור לו להציל את העשוק ע"י שילמד אותו לטעון טענה שתציל אותו מן העושק. על הדיין לנהל את הדיון בצדק רב, ביחס שווה לבעלי הדין. כמו כן בכל השלבים של ניהול הדיון יהיו בעיניו שני בעלי הדין כרשעים, כדי שלא תהיה לו נטייה למי מהם.

2. חכמת המשפט של דיין שדן בצדק

הרמב"ם הדגים עניין זה, כדלקמן. התובע הביא רק עד אחד לתמוך בתביעתו, ולפי הדין, אין להוציא ממון מן הנתבע ע"י עדות עד אחד. אבל אם הנתבע ימשיך בעמדתו בניגוד לעדות של העד האחד, יחייבוהו שבועה, מן התורה, ואם לא יישבע ישלם. בנסיבות

4. שו"ע, שם.

כאלה אסור לדיין לומר לתובע שהביא עד אחד, שאין מקבלים עד אחד, כאילו אין שום תועלת בהבאת עד אחד, כי הנתבע ישמע זאת ועלול הוא להחזיק בעמדתו, לכפור בתביעה, אף שאולי הוא משקר. במקרה זה על הדיין לומר לנתבע 'הרי זה העיד עליך', אמירה סתמית, שאפשר שהשומע אותה יבין שהיא עדות מכרעת, אע"פ שאין היא עדות מושלמת. זאת כדי שאולי הנתבע יודה לדברי העד, במידה והנתבע שיקר, וכך התובע יזכה בתביעתו בצדק. מכאן למדנו שאע"פ שהדיין צריך לשפוט בצדק ולהשוות בין בעלי הדין, עליו לזכור שהוא צריך להגיע לחקר האמת. לכן יש ועליו לנהל את הדיון בצדק ובחכמה, ואולי בתחכום, כדי לברר את האמת. בכל מקרה על הדיין לנהל את הדיון בצדק.

3. מתי וכיצד הדיין מצווה שיפתח פיו לאלם

הרמב"ם מתאר מה הדיין צריך לעשות כאשר אחד מן הצדדים אינו יודע לטעון את טענותיו, והובאו הדברים לעיל בהלכה יא. וכתב ה'כסף משנה' (לרמב"ם שם):
ומפרש רבנו, דהיינו דוקא כשהבעל דין מבקש לומר, אלא שאינו יודע לחבר את הדברים וכו', הא לאו הכי, לא, משום דנראה כעורכי הדיינין.
כלומר אין הדיין רשאי ללמד בעל דין טענה שלא טען אותה. רק אם בעל הדין רצה לטעון אותה, ולא ידע לחבר הדברים, אז ורק אז, הדיין יסעודו מעט, או כשנראה לדיין שבעל הדין היה טוען אותה טענה ורק בגלל שנתפש לכעס, לא טען טענתו. במקרים כאלה הדיין יסייע מעט לאותו בעל דין. אבל על הדיין להתיישב בדבר זה הרבה, כדי שלא יהיה כעורכי הדיינין, כאילו היה בא כוחו של אותו בעל דין 'אילם'.

4. אסור לדיין לחלק ציונים לבעלי הדין

ב'שלחן ערוך' (חו"מ סי' יז סעי' ח) כתב:

לא יעשה הדיין מליץ לדבריו של בעל דין אלא יאמר מה שנראה לו וישתוק, ולא ילמד לאחד מבעלי הדין כלל.

וכתב בספר 'הלכה פסוקה' (מכון הרי פישל, לשו"ע שם, ס"ק כו):

אסור לדיין לחזק את ידי בעל הדין בשעת טיעונו, כגון לומר לו, יפה אתה טוען, אלא ישמע טענותיו וישתוק... יש שכתב אפילו בשעת פסק הדין לא יאמר הדיין שטענותיו של זה יפות הם (פרישה על דעת הרמב"ם ותומים ועוד, וזהו מה שכתב הרמב"ם וישתוק).

וכאן המקום להעיר:

לא זו בלבד שאסור לדיין לומר במהלך הדיון לבעל דין שטען טענה טובה, אלא אפילו ביטוי של הארת פנים או מעט התפעלות מטענת בעל דין - אסור. וכבר היו דברים מעולם. דיין אחד בעת הדיון לא אמר דבר אך הניף ידו מעט בנימה של ביטול על דברי בעל דין, כששמע את דבריו. אקט זה היה בצנעה, אבל בעל הדין ובא כוחו הבחינו בכך, וביקשו לפסלו, בטענה שאותו דיין כבר קבע עמדה לטובת צד אחד. דבר נוסף, היום נוהגים לנמק את פסקי הדין. הדיינים מטבע הדברים מתייחסים לטענות בעלי הדין,

ומסבירים מדוע דברי בעל דין זה נדחו, ודברי בעל דין זה נתקבלו. הנמקה כזו היא מתחייבת, אבל על הדיינים להיזהר, שלא להפליג בביטוי ביטול לאחד ובביטוי הערכה לאחר. עליהם להיות ענייניים מאוד בנימוקיהם.

5. די שבעל דין יטען טענה עובדתית והדיין יאמר הדין

בעניין עד אחד, כתב ב'הלכה פסוקה' (שם, ס"ק כח):

כפר הנתבע בדברי העד [האחד], על הדיין לפסוק כדין. שאין עד אחד נאמן להוציא ממון, אפילו לא טען הנתבע שעד אחד אינו נאמן עליו. ואפילו היה מוכן לשלם, כיון שחשב שהעדות תתקבל.

ובהערה 141, שם, הביאו בשם 'כפות תמרים' וה'תומים' ועוד אחרונים שאע"פ שהרמב"ם והטור כתבו בעניין עד אחד, עד שהנתבע יטען, 'עד אחד אינו נאמן עליו', די בכך שהנתבע כפר בדברי העד, ובית הדין ישלים טענתו, שכאילו אמר 'אינו נאמן עליו', כי עם ארץ אינו יודע להתבטא כראוי. אולם התשב"ץ הבין בדברי הרמב"ם שכל נתבע שלא אמר שהעד האחד אינו נאמן עליו, יחייבו אותו, וזה תימה. על כל פנים, מבחינה הלכתית, גם אם הנתבע שכפר בעדותו של העד האחד לא נימק את הנימוק ההלכתי, שאין להוציא ממון על פי עד אחד, די בכך שכפר בעדותו מבחינה עובדתית, וביה"ד יאמר את הדין המתחייב, ואין זה בגדר סיוע לבעל דין.

ב. האם ביה"ד רשאי להשלים התביעה?

כבר ראינו שגם הרמב"ם וגם ה'שלחן ערוך' פסקו להלכה שאין בית דין טוען טענה לחלש, אלא אם כן טען אותה בעל הדין, אבל לא בצורה ברורה, או שנראה לביה"ד שאותו בעל דין היה טוען אותה טענה, אלמלי נתפס לכעס וחמה. לפי זה ברור שביה"ד לא ידון בתביעה שהתובע לא תבע אף שהיה זכאי לתבעה.⁵ אולם ביה"ד הרבני הגדול דן בשאלה אם ביה"ד רשאי לפסוק לתובע יותר ממה שהתובע תבע, תיק מס' 1027705/3 מיום כ"ב אב תשע"ז. בתיק שנידון בביה"ד הרבני האזורי הבעל תבע גירושין, והאישה התנגדה ותבעה שלום בית. ביה"ד חייב את האישה להתגרש, אך זיכה אותה בעיקר כתובה ולא בכל הסכום שנכתב בכתובה. האישה ערערה לביה"ד הגדול על שחייבוה להתגרש, והבעל ערער על שחייבוהו בתשלום כתובה, תביעה שהאישה לא תבעה, כי היא תבעה שלום בית. ביה"ד הגדול לערעורים דחה את ערעור האישה משום שביה"ד הרבני האזורי חייב אותה לקבל גטה לפי 'הלכת רבנו ירוחם', שטענתו תאמה את אותו מקרה. לצד זה ביה"ד דחה גם את ערעור הבעל, כי לפי אותה הלכה, הבעל חייב בעיקר כתובה, כך שחיוב תשלום הכתובה במקרה זה הוא תוצאה ישירה של מהות פסק הדין, וחלק מובנה ממנה. זאת אף שהאישה לא תבעה את כתובתה, אלא רק שלום בית. תביעת האישה לשלום בית, משמעותה שהיא זכאית למלוא הסכום שבכתובה, ובאמת

5. שו"ת הריב"ש, סי' כז; רמ"א, חו"מ סי' יז סעי' יב.

ביה"ד חייב את הבעל לשלם את מלוא הסכום שבכתובה, אע"פ שהבעל טען שאין ביה"ד רשאי לחייב את הנתבע יותר מהסכום שהתובע תבע. ובהלכה פסוקה⁶ הביא את דעות הפוסקים המחייבים את ביה"ד לפסוק לתובע יותר ממה שתבע, אם יש יסוד להניח שהוא לא יודע את הדין, או שיש להניח שלא מחל. על כל פנים, על בית הדין להודיע לתובע את זכותו. ביה"ד הרבני הגדול האריך לבסס דין זה, והביא נימוקים ומקורות לכך. נמצאנו למדים שבנסיבות כאלה אין ביה"ד נחשב כמרחיב חזית, אלא דן ופוסק בדבר שהוא מובנה בגוף הדיונים שבין בעלי הדין, כמו במקרה שבין הבעל לאשתו, ביחס לכתובה כשיש פס"ד גירושין.

ג. 'פתח פיך' כשיש ספק או הילול ה'

בפני ביה"ד הרבני הגדול בירושלים התקבלו שני ערעורים, של האישה ושל האיש. פד"ר כרך יב, עמ' 311, על ביה"ד הרבני האזורי בחיפה. ביה"ד הרבני האזורי העניק זכות לבעל בפירות נכסי מלוג של נכסי אשתו, אע"פ שהוא מרד בה, וגם חי עם אישה אחרת. לא זו אף זו, ביה"ד חייב את האישה למכור מנכסיה שאינם נושאים פירות ולהשקיע את כספי התמורה בדבר שיישא פירות עד כדי שווי מזונותיה. כאמור, מדובר בבעל שמרד באשתו וחי עם אישה אחרת. ביה"ד הגדול ביטל את פסה"ד של ביה"ד הרבני האזורי, ובין יתר דבריו (עמ' 317-318) כתב:

ואם כן, עם כל הכבוד, ואין ספק בדבר שבכל כגון דא, כולי עלמא יודו שאין להחיל על זה (בעל דין כזה כמו הבעל המורד), הדין של פתח פיך לאלם. באשר שכאמור רבו על כל פנים הספיקות בזה, אם באמת מגיע למורד כזה, הפירות (שלדעתי לא מגיע בוודאות). ובאשר שלהיות לו לפה במצב שלפנינו, גובל הדבר בחילול השם. כי למראית עין נראה הדבר כאילו חס ושלום לקתה מידת הדין. דהוא [הבעל] חטא בכפליים, והיא זאת [האישה] שנמצאת לוקה בכפליים. וכן בחיזוק, חס ושלום, ידי עוברי עבירה, ובאישור זדים ועושי רשע... וכן אין מן הצורך להיכנס, אפוא, כאן בבירור חילוקי הדעות שישנו בזה בחו"מ, סי' יז, סעי' יב, ובנושאי הכלים, כאשר הדין רואה שיתחייב יותר ממה שתובע, אם יש לו להיות לו לפה ולפסוק לו יותר. ויש על כן להחיל על זה פסק הרמ"א בחו"מ, שם שפוסק, דאם פסק יותר, הוי טעות בדין וחוזר. ויש לומר שבכגון דא, כולי עלמא יודו. הנה כי כן, לא בכל מקרה ביה"ד יפתח פיו לאלם ויפסוק לתובע יותר ממה שתבע, אף שזה מתחייב, לפי דין, מעצם תביעתו. כשיש ספיקות בהלכה, וכשיש תובע רשע, שזיכויו במה שלא תבע מהווה ליקוי במידת הדין וחילול השם, אין לסייע לו.

6. הלכה פסוקה (מכון הרי פישל) חו"מ סי' יז סעי' ה, אותיות לו-לז.

סיכום

- א. העיקרון המנחה את דייני ישראל על פי תורת ישראל הוא 'בצדק תשפוט עמיתך', ואזהרה שלא יהיו הדיינים כ'עורכי דיינים'.
- ב. יש יוצא מן הכלל לאותו עיקרון: כשיש בעל דין שהוא כמו אילם, שאינו יודע לבטא את עמדתו כהלכה, או שנתפס להתרגשות יתרה שמונעת בעדו מלהצדיק עמדתו כהלכה, מצווה הדיין לסעדו מעט, בבחינת 'פתח פיך לאלם'. ובכל מקרה כזה צריך הדיין להתיישב בדבר הרבה, כדי שלא יהיה כ'עורכי דיינים'.
- ג. אסור לדיין לחלק ציונים לבעלי דין בהביעם את עמדותיהם. יש ודיין יכול לפסוק לתובע יותר ממה שתבע, אם שוכנע שהתובע או לא ידע את הדין, או שלא מחל לנתבע. כמו כן אין לביה"ד לפתוח פה לתובע אָלם, שהוא רשע, ואשר זיכויו יהיה בבחינת ליקוי דין חמור כלפי הנתבע וחילול ה'.
- ד. לאור דברים אלו, מובן שאכן הדיין לפי דין תורה מתייחד בכך שהוא דייני צדק, שחובתו להוציא צדק לאור עולם. אולם הכול בגבול הכללים החשובים: עליו להשוות בין בעלי הדין, ושלא יהיה כעורך דין, כסניגור של מי מבעלי הדין. ויזהר שלא ירחיב חזית, כשאינן הצדקה הלכתית-משפטית לכך.

